

the History and Hagiography of the Monastic Familia of Columba. – Oxf.: Oxford Univ. Press, 1988. – 318 p.; **47.** Herbert M., Yrian P. Betha Adamnbin: the Irish Life of Adamnbin. – L.: Irish Texts Society, 1988. – 463 p.; **48.** Hudson B. Kings and Church in Early Scotland // The Scottish Historical Review, 1994. – Vol. 73. – № 196. – Part 2. – P. 141-154; **49.** Hugnes K. The Churchin Early Irish Society. – L.: ACLS Humanities, 2011. – 340 p.; **50.** MacDonald A.D.S. Aspects of the monastery and monastic life in Adamnan’s Life of Columba // Peritia, 1984. – Vol. 3. – P. 271-302; **51.** MacQuarrie A. The Saints of Scotland: Essays in Scottish History A.D. 450-1093. – Edinburgh: John Donald, 1997. – 258 p.; **52.** Meehan B. The Book of Kells. – L.: Thames & Hudson, 2012. – 256 p.; **53.** Meehan D. Adamnans De Locis Sanctis. – Dublin: The Dublin Institute, 1983. – 435 p.; **54.** Meek D.E. The Quest for Celtic Christianity. – Edinburgh: Handsel Press, 2000. – 288 p.; **55.** Nicholson R. Scotland: The Later Middle Ages. – Edinburgh: Mercat Press, 1974. – 712 p.; **56.** O’Beirme Crowe J. The Amra Cholium Chillu of Dallan Forgaill. – Dublin: McGlashan and Gill, 1871. – 216 p.; **57.** O’Loughlin T. Celtic Theology. – L.: Bloomsbury Academic, 2000. – 254 p.; **58.** Oram R. The Lordship of Galloway. – Edinburgh: Edinburgh Univ. Press, 2000. – 381 p.; **59.** Sharpe R. Adomnan of Iona: Life of St. Columba. – L.: Penguin Classics, 1995. – 406 p.; **60.** Smyth A. Warlords and Holy Men: Scotland A.D. 80-1000. – Edinburgh: Edinburgh Univ. Press, 1989. – 288 p.; **61.** Stevenson J.B. «Altus Prosator» // Celtica, 1999. – Vol. 23. – P. 326-368; **62.** Stringer R. Periphery and Core in Thirteenth Century Scotland: Alan, Son of Roland, Lord Galloway and Constable of Scotland // Medieval Scotland: Crown, Lordship and Community / Ed. by A. Grant and K. Stringer. – Edinburgh: Edinburgh Univ. Press, 1993. – P. 82-113; **63.** Thomas Ch. Christianity in Roman Britain to A.D. 500. – Berkley; Los Angeles: University of California Press, 1981. – 408 p.; **64.** Thomson E.A. The Origin of Christianity in Scotland // The Scottish Historical Review, 1958. – Vol. 37. – P. 17-22; **65.** Wormald P. The Age of Bede and Aethelbald // The Anglo-Saxons / Ed. by J. Campbell. – L.: Penquin books, 1991. – 443 p.

УДК [94(497.2):623.4],„08”

Віталій КАЛІНІЧЕНКО

КОМПЛЕКС ОЗБРОЄННЯ ДУНАЙСЬКИХ БОЛГАР ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ІХ ст.: ХАЗАРСЬКИЙ СЛІД

Стаття присвячена комплексному аналізу озброєння дунайських болгар в період першої половини ІХ ст. На основі писемних та археологічних джерел характеризуються болгарсько-хазарські відносини і простежуються взаємовпливи в предметах озброєння дальнього та ближнього бою. Автором встановлено, що болгарська мілітарна культура, починаючи з VIII ст., відіграла важливу роль у військовій справі Хазарського каганату. З початку ІХ ст. прослідковуються нові тенденції у формуванні кочівницької мілітарної культури дунайських болгар, що було пов’язано з Громадянською війною в Хазарському каганаті та переселенням хазар та болгар з Подніпров’я й Причорномор’я на територію Першої Болгарської держави і далі на захід.

Ключові слова: *Перша Болгарська держава, Хазарський каганат, військова справа, мілітарна культура, предмети озброєння.*

КОМПЛЕКС ВООРУЖЕНИЯ ДУНАЙСКИХ БОЛГАР ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЫ IX в.: ХАЗАРСКИЙ СЛЕД

Статья посвящена комплексному анализу вооружения дунайских болгар в период первой половины IX в. На основе письменных и археологических источников характеризуются болгарско-хазарские отношения и прослеживаются взаимовлияния в предметах вооружения дальнего и ближнего боя. Автором установлено, что болгарская военная культура, начиная с VIII в., играла важную роль в военном деле Хазарского каганата. С начала IX в. прослеживаются новые тенденции в формировании кочевнической военной культуры дунайских болгар, что было связано с Гражданской войной в Хазарском каганате и переселением хазар и болгар из Поднепровья и Причерноморья на территорию Первого Болгарского государства и дальше на запад.

Ключевые слова: *Первое Болгарское государство, Хазарский каганат, военное дело, милитаристическая культура, предметы вооружения.*

Vitaliy KALINICHENKO

ARMAMENT SYSTEMS OF DANUBE BULGARIA FIRST HALF OF IX-th CENTURY: KHAZAR INFLUENCE

The era of the late of VIII – the first half of the IX-th century in Central, Southern and Eastern Europe richness of different events which made their changes in geopolitical living in the Carpathian-Danube region as a whole. It is then important changes took place in the military culture of various public entities that time, which resulted in their arms, tactics and strategy. The powerful military establishment and arms allowed them to carry out military expansion into regions with different military culture that led to the accumulation of arms and military experience. Among the most powerful state formations beginning of the IX-th century was the First Bulgarian Empire. Important khan Krum was wars with the Byzantine Empire in the early IX-th century. They allowed khan better acquainted with the then military culture of Byzantium and, to some extent, to modernize its own army, which at that time had a nomadic character.

Starting from 814 Bulgarian khan became Omurtag who spent administrative reform and fighting in the south-west, and most importantly the north-eastern borders of the empire, resulting in contact with the military culture of the Khazar Khanate first quarter of the IX-th century. Archaeological studies indicate that since the beginning of the IX-th century. Bulgarians began quite actively explore the Dniester region, Prut more. Proof of this is the large number of villages on both banks of the river Dniester. Bulgarian khans had fairly large territories in the north and east of the country. In addition, they provide a fairly big deal for exploration and colonization of these territories, while holding an active policy of resettlement.

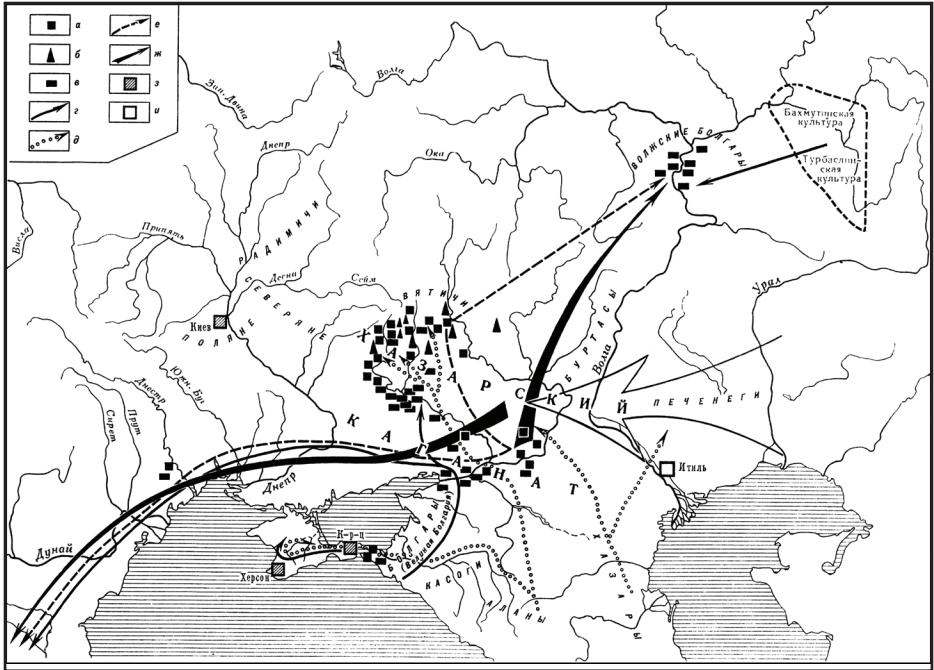
If the events of the 20's years IX-th century of more or less throw light on the military culture of the Danube Bulgarians during this period, the events of an earlier time in the north-eastern and eastern part of the Danube Bulgarian state, including 799-815 years today remains very controversial. Most likely, that at that time was one of the most important and key events in the Khazar Khanate, which indicates a close relationship in

the military culture of the Khazars, Danube Bulgarians and other ethnic groups who were part of the Khazar Khanate and participating in various military campaigns. This is a civil war that broke out in the state the Khazars in the early IX-th century. Note that the relationship between the Khazar Khanate and the bulgarians were very close, as reflected in the latest weapons complex. The aim of this work is a comprehensive analysis of long-range weapons and melee Danube Bulgarians and overarching characteristic of relations between Bulgarians and Khazars in the military aspect of the first half of the IX-th century.

Thus, during the late VIII – the first half of the IX-th century should be considered a transitional stage in the formation of a new military culture of the bulgarians, who was still nomadic. Huge impact in the aforementioned period had connections with the great-grand bulgarians Khazar Khanate, the territory of which the significant amount of armaments, characteristic of the First Bulgarian Empire, including weapons and long-range melee. This indicates that in the earlier period – in VII-VIII centuries. Bulgarian played an important role in the army of the Khazars, as evidenced by the discovery of weapons VIII-IX centuries. Overall, the first half of the IX-th century in general and the Civil War in the Khazar Khanate in particular, is an important period in the formation of the military culture of the Danube Bulgarians, which developed on the basis bulgars component with significant influence military culture of Byzantium and the Khazars. Migration that took place in the first half of the IX-th century played a great importance in the military-political history of Central and Southeast Europe in the IX-th century in general.

Keywords: *First Bulgarian Empire, the Khazar Khanate, military, militaristic culture, armament.*

Епоха кінця VIII – першої половини IX ст. у Центральній, Південній та Східній Європі відрізнялася насиченістю подій, які внесли свої зміни у геополітичне життя в Карпато-Дунайському регіоні в цілому. Саме тоді відбулися важливі зміни в мілітарній культурі різних державних утворень того часу, що відобразилося на їх озброєнні, тактиці та стратегії. Могутні військові формування й озброєння дозволяло їм здійснювати воєнні експансії на регіони з різною військовою культурою, що призводило до взаємовпливів та накопичення військового досвіду. Серед найбільш могутніх державних утворень початку IX ст. була Перша Болгарська держава. Саме в той час, з початку правління хана Крума відбулася масова воєнна експансія болгар на західні, північно-західні, північні, північно-східні, східні та південні землі Карпато-Дунайського регіону. Внаслідок цього, болгарська кочівницька культура початку IX ст. проникла на землі Потисся, Середнього Поморав'я, Сербського Подунав'я, Подністров'я та в долину р. Струма [14, с. 321-424]. Важливими були війни хана Крума з Візантією на початку IX ст. Саме вони дозволили хану краще ознайомитися з тогочасною військовою культурою Візантії та, певним чином, модернізувати власну армію, яка на той час мала кочівницький характер. Незважаючи на постійні контакти з Візантією, кочівницький мілітарний

Рис.1. Хазарський каганат: а – городища; б – катакомбні могили; в – явні могили; г – переселення праболгар у VII ст.; д – переселення аланів, авар та хазар у VIII ст.; е – переселення праболгар на початку IX ст.; ж – переселення праболгар на початку X ст.; з – місто; и – ймовірно місцезнаходження м. Ітіль (за С. Плетньовою).

елемент у військовій історії Першої Болгарської держави постійно відігравав ключове значення у війнах не лише з Візантією, а й з Франкської імперією, середньовічною Сербською державою тощо. Тут варто відзначити праболгарський мілітарний компонент, котрий постійно фігурував у військовій політиці Хазарського каганату. Починаючи з 814 р. болгарським ханом став Омуртаг, який провів адміністративну реформу та воював на південно-західних, та що найбільш головне – на північно-східних рубежах своєї держави, наслідком чого стали контакти з військовою культурою Хазарського каганату першої чверті IX ст. [6, с. 9-113; 18, с. 174-192] (рис. 1).

Археологічні дослідження вказують на те, що ще з початку IX ст. болгари почали досить активно освоювати регіон Подністров'я, Попруття тощо. Підтвердженням цього є значна кількість поселень по обох берегах р. Дністер. Болгарські хани володіли досить значними територіями на північному сході та сході своєї країни. Окрім того, вони надавали досить великого значення для освоєння та колонізації даних територій, проводячи при цьому активну політику переселення. В контексті війн хана Омуртага

на східних рубежах своєї держави важливим є один напис, в якому згадується копан Корсис (Окорис, Окорсис), який втопився у р. Дніпро, внаслідок військового походу. Даний напис свідчить про те, що території Північного Причорномор'я входили в сфери впливу болгарських ханів, яким були важливі ці території. Грецькою мовою напис звучить наступним чином: «... + *Κανα συβίγι Ομουρταγ ω Κορσις ο κοπανος θρεπτος ανθρωπος μου εγενετω κε απελθον ησ το φουσατον επνηιτην ησ τον ποταμον τον Δαναπρις ητο δε γευεασ Τζακαραρησ...*». Болгарською мовою напис перекладається так: «... + *Кана субиги Омуртаг: Корсис копанът беше мой храненик като отиде във войската удави се в река Днепър той беше от рода Чакарар...*» [14, с. 423-426]. Датується напис приблизно 824 р. Відзначимо, що вищезгадане джерело є єдиним, яке повідомляє про військові дії в районі р. Дніпро.

На сьогодні серед дослідників побутують різні думки щодо того, з ким воював Корсис у Північному Причорномор'ї та Подніпров'ї. В. Златарський вказував, що болгари могли воювати з мадярами. Г. Баласчев вважав, що похід болгарів був направлений проти *Σχλαβηνίας* – слов'янського населення. К. Іречек та І. Божиллов вважали, що похід болгарського хана Омуртага був здійснений проти Хазарського каганату. Окрім того, Г. Атанасов вказує, що на початку IX ст. по обох берегах р. Дністер формується поселенська структура, до якої входять 40 селищ та одне укріплене городище у Калфі. Внаслідок цього автор вважає, що по нижній течії р. Дністер кордон Болгарської держави був надійно захищений, а між р. Дніпро та р. Дністер, тобто між Болгарією та Хазарським каганатом встановлювалася «демілітаризована зона», «ничия» земля, де проживало водночас і болгарське, і хазарське, і давньоруське населення [6, с. 9-113]. Важливим також залишається питання щодо хронологічної та етнічної приналежності городища у Калфі, яке датують IX-X ст. На сьогодні воно вважається чи не єдиним дерев'яно-земляним укріпленням у Нижньому Подністров'ї, на якому були знайдені болгарські старожитності [44]. На сьогодні також є поширеною версія, що хан Омуртаг на вищевказаних теренах біля р. Дніпро воював не з Хазарським каганатом, а з мадярами. Але незважаючи на це, на сьогодні вважається, що похід *Κανα συβίγι Ομουρταγ* на північно-східні території його держави закінчилися перемогою останнього. Причиною цього можна вважати своєчасну реакцію на події та оперативність у діях та організації війська для походу у середині 20-х рр. IX ст.

Якщо події 20-х рр. більш-менш проливають світло на мілітарну культуру дунайських болгар в цей період, то події більш раннього часу на північно-східних та східних теренах держави дунайських болгар, зокрема

799-815 рр. на сьогодні залишаються дуже суперечливими. Найбільш ймовірно, що в цей час відбулася одна з найбільш важливих та ключових подій в Хазарському каганаті, яка свідчить про тісний взаємозв'язок у військовій культурі хазар, дунайських болгар та інших етнічних спільнот, котрі перебували у складі Хазарського каганату і які брали участь в різних військових кампаніях. Мова йде про Громадянську війну, яка вибухнула в державі хазар на початку IX ст. Відзначимо, що взаємовідносини Хазарського каганату та болгар були досить тісними, що і відобразилося на комплексі озброєння останніх. Метою даної роботи є комплексний аналіз озброєння дальнього та ближнього бою дунайських болгар та всезагальна характеристика взаємовідносин між болгарами та хазарами у мілітарному аспекті у першій половині IX ст. Історіографія та джерельна база проблеми взаємовідносин дунайських болгар та хазар у військовому аспекті є незначною. Найбільш важливими є писемні та археологічні джерела. Перші з них представлені повідомленнями Константина Багрянородного у праці «Про управління імперією» [23], листами з єврейсько-хазарської переписки, а також болгарського літопису Бахші Іман «Джагфар Таріхи» [11; 15]. Відзначимо, що дані останнього окремі дослідники вважають недостовірними, тому до подій, пов'язаних з Громадянською війною в Хазарському каганаті, про які розповідається у вищесказаному джерелі потрібно ставитися критично [15, с. 41]. Важливими є археологічні джерела, представлені предметами озброєння, як ближнього, дальнього бою, так і предметами спорядження вершника та коня. Історіографія досліджуваної проблематики також є незначною. Дослідники, в основному, зосереджували увагу або на проблемах політичної історії Хазарського каганату початку IX ст. чи Першої Болгарської держави у цей же період, розглядаючи їх окремо, або ж аналізували археологічний матеріал цього періоду не беручи до уваги детальну характеристику предметів озброєння. На сьогодні фактично не існує робіт по військово-політичних відносинах та взаємозв'язках дунайських болгар з хазарами у першій половині IX ст. Потребує свого аналізу також комплекс озброєння дунайських болгар та хазар цього ж періоду. Порівняльний аналіз, всебічна характеристика озброєння можуть дати важливі дані щодо мілітарної культури дунайських болгар та простежити взаємозв'язки останніх з мілітарною культурою хазар впродовж VIII-IX ст. В контексті вищесказаного необхідно відзначити роботу Г. Атанасова, який проаналізував болгарсько-хазарські відносини починаючи з VII ст. Важливими є праці В. Йотова [16; 17, с. 217-225], Н. Хрісімова [34, с. 337-358], які присвятили свої дослідження комплексу озброєння дунайських болгар, а також роботи А. Криганова [25, с. 52-62; 26, с. 98-114], О. Комара, О. Сухобокова [22, с. 212-231], В. Аксьонова [1,

с. 34-40; 2; 3, с. 39-51; 4, с. 191-218; 29, с. 95-109], В. Фльорова [43, с. 4-39], О. Приходнюка [40, с. 240-252; 41], які стосуються військової справи Хазарського каганату. Досить інформативними є роботи, котрі стосуються політичної історії Хазарського каганату та висвітлення подій Громадянської війни початку IX ст. Найбільш важливою з них є праця М. Артамонова [5]. Окрім того відзначимо праці С. Плетньової та В. Козлова, які стосуються аналізу балкано-дунайської археологічної культури, а також міграцій болгар та хазар у VIII-IX ст. [20; 38; 39]. Загалом відзначимо, що мілітарна культура дунайських болгар в першій половині IX ст. знаходилася на піку свого розвитку. Для її аналізу передусім необхідно розглянути події Громадянської війни в Хазарському каганаті на початку IX ст.

Як вважають дослідники, війна в Хазарії, найбільш ймовірно, розпочалася у 799 р., коли хазари здійснили похід на Закавказзя, і таким чином, не були зосереджені на внутрішніх справах. Окрім того, важливим є те, що у 815 р. у списку християнських єпархій вже не фігурувала Готська митрополія. Це вказує на той факт, що Кримська Готія, яка раніше знаходилася у складі Хазарії, увійшла до складу Візантії. Саме остання скористалася смутою в Хазарському каганаті і заволоділа Готією. Смута була викликана реформами, які були проведені хазарським царем Обадією у каганаті. В єврейсько-хазарській переписці вказується, що: «...воцарился из сынов сыновей Булана царь, по имени Обадыя. Он поправил царство и утвердил веру надлежащим образом и по правилу. Он выстроил дома собрания и дома учения и собрал мудрецов израильских, дал им серебро и золото, и они объяснили ему 24 книги Священного Писания, Мишну, Талмуд и сборники праздничных молитв, принятых у хаззанов. Он был человек, боящийся Бога и любящий закон, раб из рабов Господа. Да даст ему дух Господень покой!» [11]. Таким чином, можна припустити, що війна розпочалася через те, що один впливовий рід, який сповідував іудаїзм – захопив владу. Окрім того, Обадія ввів рабиністичний іудаїзм, що викликало невдоволення у родів, які сповідували тенгріанство, іслам і християнство.

Константин Багрянородний у своїй праці «Про управління імперією» так розповідає про Громадянську війну у Хазарському каганаті: «*Ἰστέον, ὅτι οἱ λεγόμενοι Κάβαροι ἀπὸ τῆς τῶν Χαζάρων γενεάς ὑπῆρχον. Καὶ δη συμβάν τινα παρὰ αὐτὸν ἀποστασίαν γενέσθαι πρὸς τὴν ἀρχὴν αὐτῶν, καὶ πολέμου ἐμφυλίου καθὶ |στάντος, ἢ πρώτη ἀρχή αὐτῶν ὑπερίσχυσεν, καὶ οἱ μὲν ἐξ αὐτῶν ἀπεσφάγησαν, οἱ δὲ ἐξέφυγον, καὶ ἦλθαν καὶ κατεσκήνωσαν μετὰ τῶν Τούρκων εἰς τὴν τῶν Πατζινακιδῶν γῆν, καὶ ἀλλήλοις συνεφιλιώθησαν, καὶ Κάβαροι τίνες ὀνομάσθησαν. Ὅθεν καὶ τὴν τῶν Χαζάρων γλῶσσαν αὐτοῖς | τοῖς Τούρκοις ἐδίδαξαν, καὶ μέχρι τοῦ νυν τὴν αὐτὴν διάλεκτον ἐχουσιν ἐχουσιν δε καὶ τὴν*

τὼν Τούρκων ἐτέραν γλῶσσαν. Διὰ δε το εἰς τοὺς πολέμους ἰσχυρότερος καὶ ἀνδριότερος δείκνυσθαι τὼν οκτῶ γενεῶν καὶ προεξάρχειν τοῦ πολέμου προεκρίθησαν πρῶται γενεαί. Εἰς δὲ ἐστὶν ἀρχῶν ἐν αὐτοῖς, ἡγούν ἐν ταῖς τρισὶ γενεαῖς τὼν Καβάρων, ὅστις καὶ μέχρι τὴν σήμερον ἐστίν» (Переклад: «*Да будет известно, что так называемые кавары произошли из рода хазар. Случилось так, что вспыхнуло у них восстание против своей власти, и, когда разгорелась междоусобная война, эта прежняя власть их [все-таки] одержала победу. Одни из них были перебиты, другие, бежав, пришли и поселились вместе с турками в земле начинакитов, сдружились друг с другом и стали называться каварами. Поэтому и турок они обучили языку хазар, и сами до сей поры говорят на этом языке, но имеют они и другой – язык турок. По той причине, что в войнах они проявили себя наиболее мужественными из восьми родов и так как предводительствовали в бою, они были выдвинуты в число первых родов. Архонт же у них один (а именно на три рода каваров), существующий и по сей день» [23, с. 162-163].*

Важливим є те, що в Хазарії було дуже багато незадоволеного населення реформами Обадії, як релігійними, так і політичними. Окрім того, у війні брало участь не лише просте населення. За свідченнями Константина Багрянородного це була кровопролитна боротьба за владу в державі та протистояння хазарської знаті й узурпатора Обадії. Як свідчать писемні джерела, боротьба була жорстокою. І та, й інша сторони шукали собі підтримки на стороні. Можна припустити, що саме в ході цієї війни та послаблення Хазарського каганату мадьяри із Заволжя рушили на захід від р. Дон до Причорномор'я. Окрім того, найбільш ймовірно, що вони були втягнуті в міжусобну війну в Хазарії і діяли на стороні повстанців. Не виключено, що останні виступали найманцями на боці останніх. В свою чергу, хазарський уряд, який не мав достатнього військового потенціалу та військ викликав на допомогу племена гузів та печенігів, які ставали головною силою та опорою хазарських царів. Окрім того, на стороні останніх діяли і хазарська царська гвардія – ал-ларісія. Про це свідчить склад гарнізону фортеці Саркел. Як свідчать археологічні матеріали, охороняти Саркел доручалося не хазаро-болгарам, а гузам і печенігам, які, відповідно, і зайняли цитадель фортеці [43, с. 4-39]. Хазарський уряд придушив повстання, але досить дорогою ціною. Значна частина хазарського населення була вбита. Уціліле населення змушене було втікати разом з мадярами за р. Дніпро на захід, де останні перебували тут до кінця IX ст. Боротьба могла продовжуватися довго. Окрім того, військові дії могли перекидатися з однією частини каганату на іншу. Відзначимо, що Громадянська війна в Хазарському каганаті закінчилася, ймовірно, у 40-х рр. IX ст.

Іншим важливим аспектом стали дуже тісні контакти дунайських болгар з хазарами у VIII-IX ст. Г. Атанасов вказує, що до кінця VIII – початку IX ст. на правому березі нижньої течії р. Дністер виникає значна кількість поселень. Окрім того, дослідник не підтримує теорію болгарської колонізації правого берега нижньої течії р. Дністер на початку IX ст., вказуючи при цьому, що нова система поселень є результатом Громадянської війни в Хазарському каганаті. Посилаючись на археологічні джерела, дослідник вказує, що хазари знищили значну кількість болгарських поселень. Саме це призвело до міграції уцілілого населення у напрямках відповідно Волзької та Дунайської Болгарій. Окрім того, Г. Атанасов припускає, що смерть вищезгаданого нами болгарського воєначальника Корсиса на Дніпрі пов'язується саме з цими подіями. Він міг перехопити хазар, які переслідували болгар саме на р. Дніпро. Дослідник висуває припущення, що саме ці болгари, які втекли з Хазарського каганату під час війни, зупинилися на правому березі нижньої течії р. Дністер і сформували структуру з майже 40 поселень та 1 укріпленого центра у Калфі. Таким чином, східний кордон на р. Дністер був надійно захищений, а між Дніпром і Дністром встановлювалася «демілітаризована» зона між Болгарією і Хазарією, так звана «ничия» земля, як було сказано вище. Окрім того, можна припустити, що вторгнення військ Омуртага до володінь ослабленого у першій половині IX ст. Хазарського каганату було спрямоване для захисту «чорних болгар» – нащадків болгар на чолі з Батбаяном, які повстали проти насадження в Хазарському каганаті іудаїзму [6, с. 92-113; 20, с. 288-289]. На нашу думку, не потрібно відкидати той факт, що терени нижньої та середньої течії р. Дністер були колонізовані за часів правління хана Крума. Окрім того, важливими є предмети озброєння, характерні для болгар на різних теренах колишньої Великої Болгарії хана Кубрата.

В цьому контексті хотілося б розглянути два типи озброєння, які є ключовими у перехідний період формування мілітарної культури Першої Болгарської держави у першій половині IX ст. До першого типу відносяться предмети озброєння дальнього бою, зокрема це наконечники стріл з трикутно-трьохлопастною формою бронебійної головки. До другого типу, в свою чергу, відноситься клинкова зброя. Перш за все відмітимо, що зброя дальнього бою дунайських болгар початку IX ст. була дуже схожою до озброєння праболгар в період VII – кінця VIII ст., де домінували трьохгранні наконечники стріл і форма бронебійної головки була трикутною. Кореляція форми наконечників стріл в майбутньому видозмінюється: бойові проникателі стають суцільно трикутними (пірамідальними) або трикутно-трьохлопастними. За своєю формою вони могли бути як втульчастими, так і черешковими. Відзначимо, що

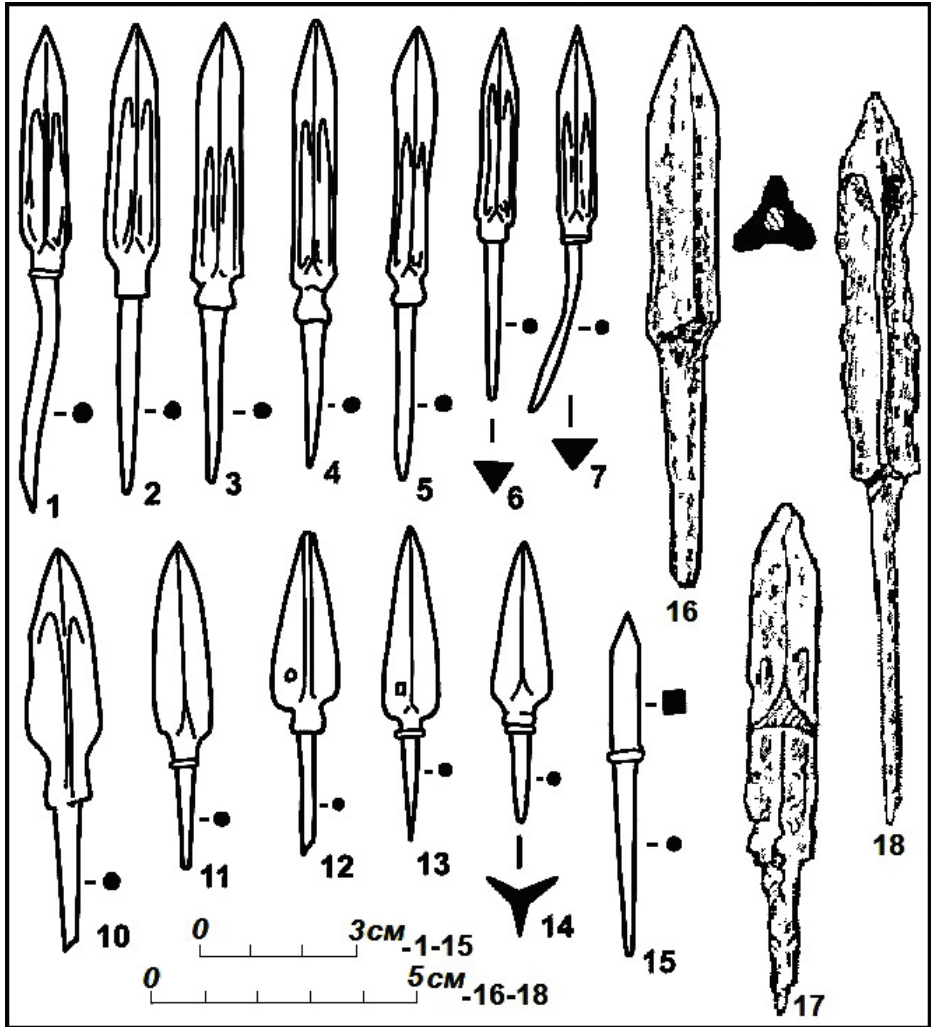
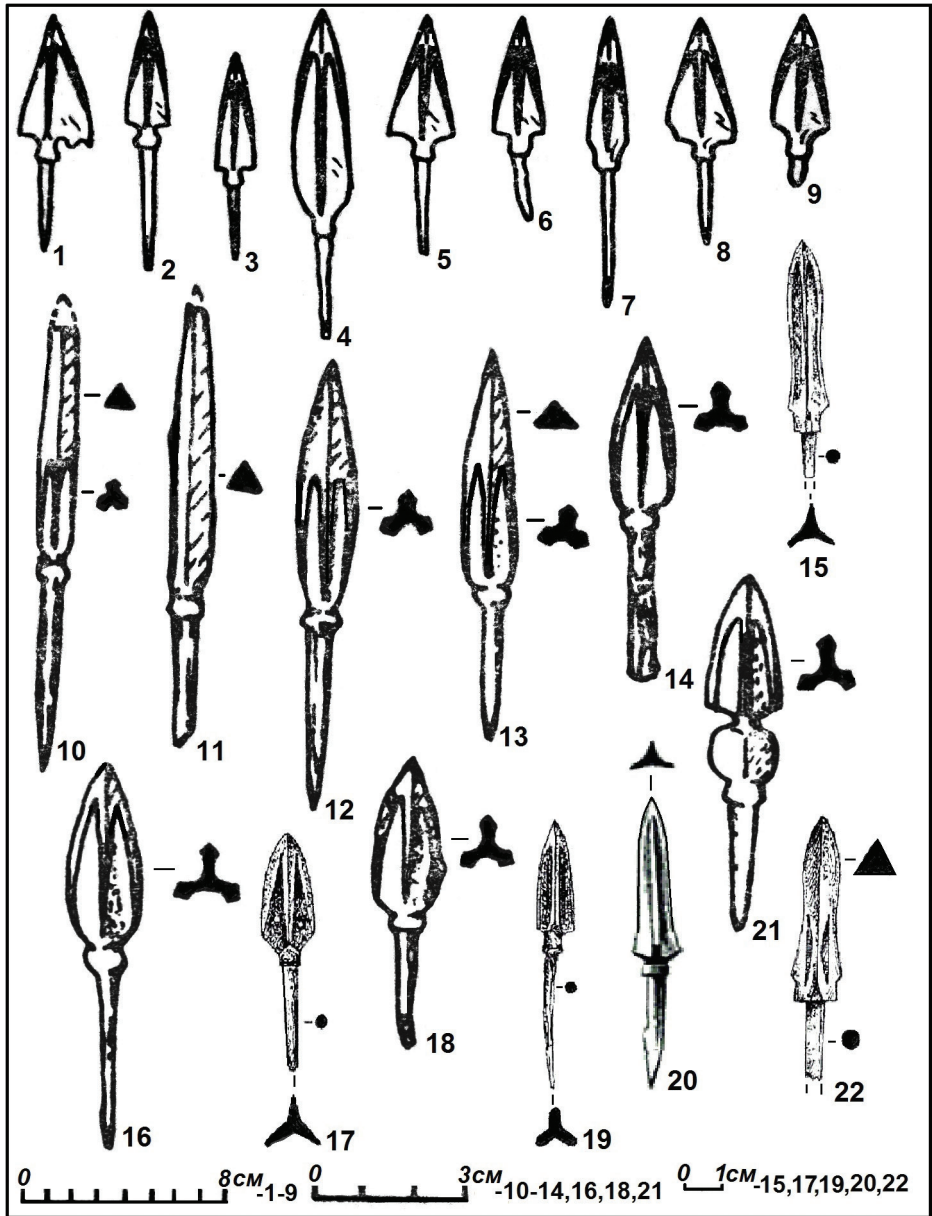
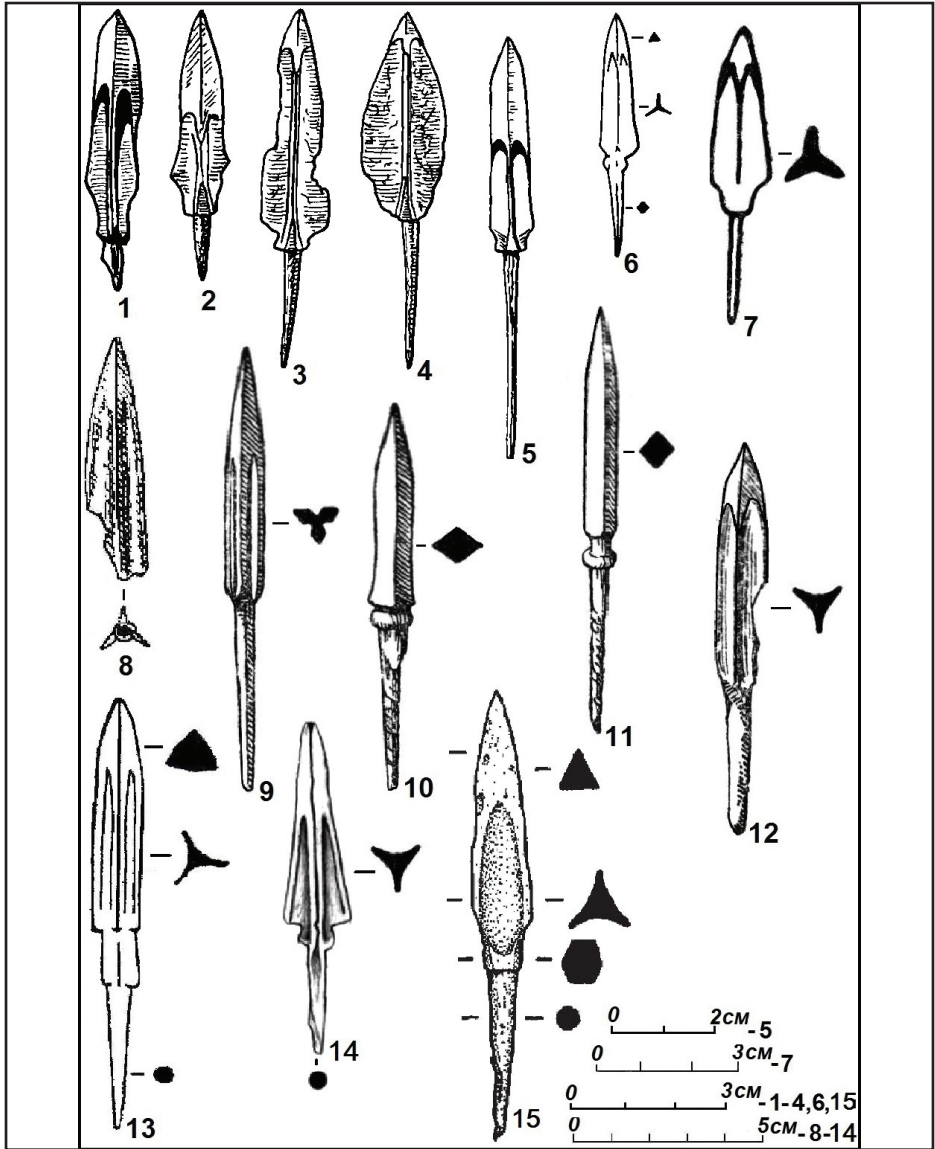

Рис.2. Бронзбійні наконечники стріл зі Східної Європи: 1-15 – біля с. Суха Гомольша (за В. Колодою); 16-18 – Пастирське городище (за О. Приходнюком).

трикутна форма бронзбійної головки характерна і в наступні періоди, зокрема і в X, і в XI ст. Розглянемо один з найбільш рідкісних типів наконечників стріл, а саме наконечники з трикутно-трьохлопастною формою бронзбійного проникателя. Вони ще не знайшли свого належного висвітлення та аналізу в історіографії, так як даний тип наконечників, характерний для кочівників епохи раннього середньовіччя Північно-Східного Причорномор'я є досить рідкісною знахідкою на археологічних

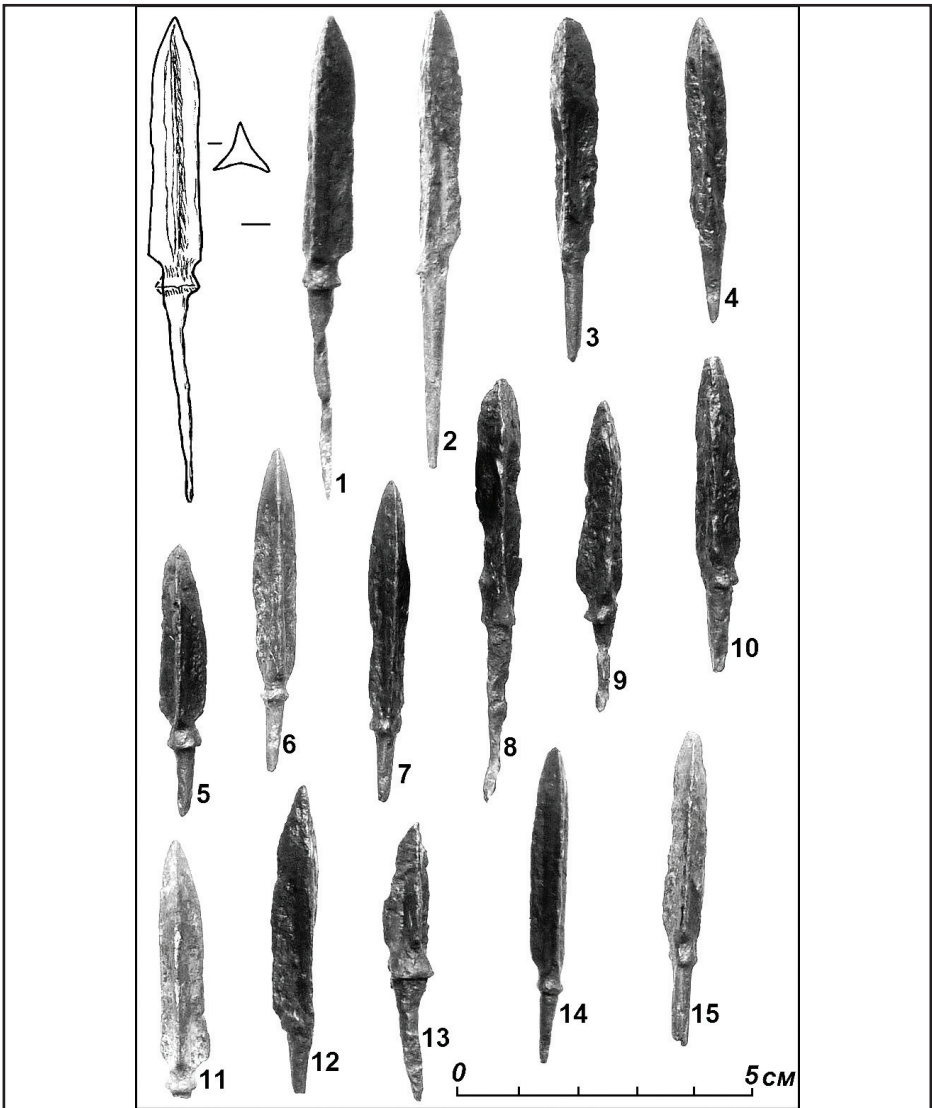
Рис.3. Наконечники стріл зі Східної Європи: 1-9 – Сухогомольшанський могильник (за В. Міхеєвим); 10-14, 16, 18, 21 – поселення біля с. Кочеток (за В. Міхеєвим); 15, 17, 19, 22 – Золотаревське поселення (за Г. Белорибкіним); 20 – Дмитрієвський археологічний комплекс (за С. Плетньовою).

Рис.4. Наконечники стріл зі Східної Європи: 1-5 – могильник Дюрсо: 1 – друга половина VI ст. – перша половина VIII ст.; 2-4 – перша половина VIII ст.; 5 – початок IX ст. (за А. Дмитрієвим); 6 – Борисовський могильник (кінець VIII – початок IX ст.) (за А. Дмитрієвим); 7 – городище біля с. Сидорова (за В. Міхеєвим); 8 – поховання № 52 у с. Желовці (Середнє Подунав'я) (за З. Жилінською); 9-12 – Новопокровський могильник (за Ю. Кухаренком); 13 – поселення Зам'ятіно-7 (за А. Обломським); 14 – м. Ніш (за С. Мити́); 15 – Замчисько (за П. Котовичем).

пам'ятках VII-IX ст. на території Центральної та Східної Європи. Спеціальне комплексне дослідження даного типу наконечників стріл відсутнє. Окремо вони згадуються в роботах А. Криганова [25, с. 52-62; 26, с. 98-114], О. Медведєва [30], В. Аксьонова [1, с. 34-40; 2; 3, с. 39-51; 4, с. 191-218; 29, с. 95-109], С. Плетньової [38; 39], О. Приходнюка [40, с. 240-252; 41], В. Міхеєва [31; 32, с. 158-173], А. Дмитрієва [13, с. 52-57], В. Колоди [21, с. 30-36], Ю. Кухаренка [28, с. 33-50], Г. Белорибкіна [8], В. Бережинського [9, с. 16-25], О. Комара, О. Сухобокова [22, с. 212-231], А. Дегтяра [12, с. 239-243], С. Пивоварова та автора [35, с. 109-117].

За типологією О. Медведєва вищезгадані наконечники стріл відносяться до типів 17 та 18, а саме – кілеподібні вузькі трьохлопатні, де бойова головка наполовину, а то й на чверть є трьохгранною. Отвори в лопастях одразу ж переходять в черешок. О. Медведєв стверджує, що період поширення подібних наконечників стріл – VIII-IX ст. Дослідник вважає, що на початку X ст. вони виходять з ужитку [41, с. 43]. А. Криганов виділяє даний тип наконечників стріл в окремий тип 3 – кілеподібні вузькі, відділ 1 – трьохлопатні. Період їх побутування дослідник визначає у межах VIII-IX ст. [26, с. 98-114]. В. Аксьонов використовуючи археологічні матеріали з Сухогомольшанського могильника відсуває межі їх побутування до рубежу VII-VIII ст. (рис. 2, 1-15; рис. 3, 1-9). Вони також були виявлені у с. Вознесенка, на Новосанжарському археологічному комплексі та біля с. Лагері. Дослідник вказує, що відомі кілька екземплярів, які датуються V-VI ст. Аналогічні наконечники стріл були виявлені на Пастирському городищі О. Приходнюком загальною кількістю 6 екземплярів (рис. 2, 16-18). Дослідник вказує, що такі вістря були типовим спорядженням лучника-кочовика [41, с. 28]. Вони набули поширення у VII-VIII ст. від Північного Кавказу до Центральної Європи. О. Приходнюк стверджує, що даний тип наконечників стріл був знайдений на кочівницьких могильниках Сегвар, Гайдудороч, Сінпетру [41, с. 28], Желовцях в похованні № 52 (рис. 4, 8) [45, с. 193] тощо, і значно рідше вони трапляються на слов'янських пам'ятках. С. Плетньова за матеріалами Дмитрієвського археологічного комплексу датує подібні наконечники стріл також кінцем VIII – початком IX ст. (рис. 3, 20; рис. 9). В. Міхеєв вказує, що подібні наконечники стріл були виявлені у с. Кочеток (рис. 4, 10-14, 16, 18, 21), на Сидоровському городищі (рис. 4, 7). Датуються вони VIII-IX ст. Ю. Кухаренко на підставі знахідок з Новопокровського могильника датує подібні наконечники стріл VII-VIII ст. Г. Белорибкін на основі матеріалів з Золотаревського поселення також вказує на хронологічний період існування даних наконечників стріл VIII-IX ст. (рис. 3, 22). Окремо варто сказати про знахідку 7 наконечників

Рис. 5. Наконечники стріл з кургану з каменем поблизу м. Цимлянськ (Російська Федерація) (за В. Фльоровим).

стріл, які входили до складу скарбу і були виявлені поблизу с. Суха Гомольша. В. Колода датує їх кінцем VIII – початком IX ст. (рис. 2, 1-15). А. Дмитрієв на основі знахідок з Борисовського могильника датує даний тип наконечників стріл рубежем VIII-IX ст. (рис. 4, 6) Окрім того, аналогічні наконечники стріл з ранньою кореляцією широких лопастей були виявлені у с. Цебельда в Абхазії [10, с. 121-164]. Датуються вони

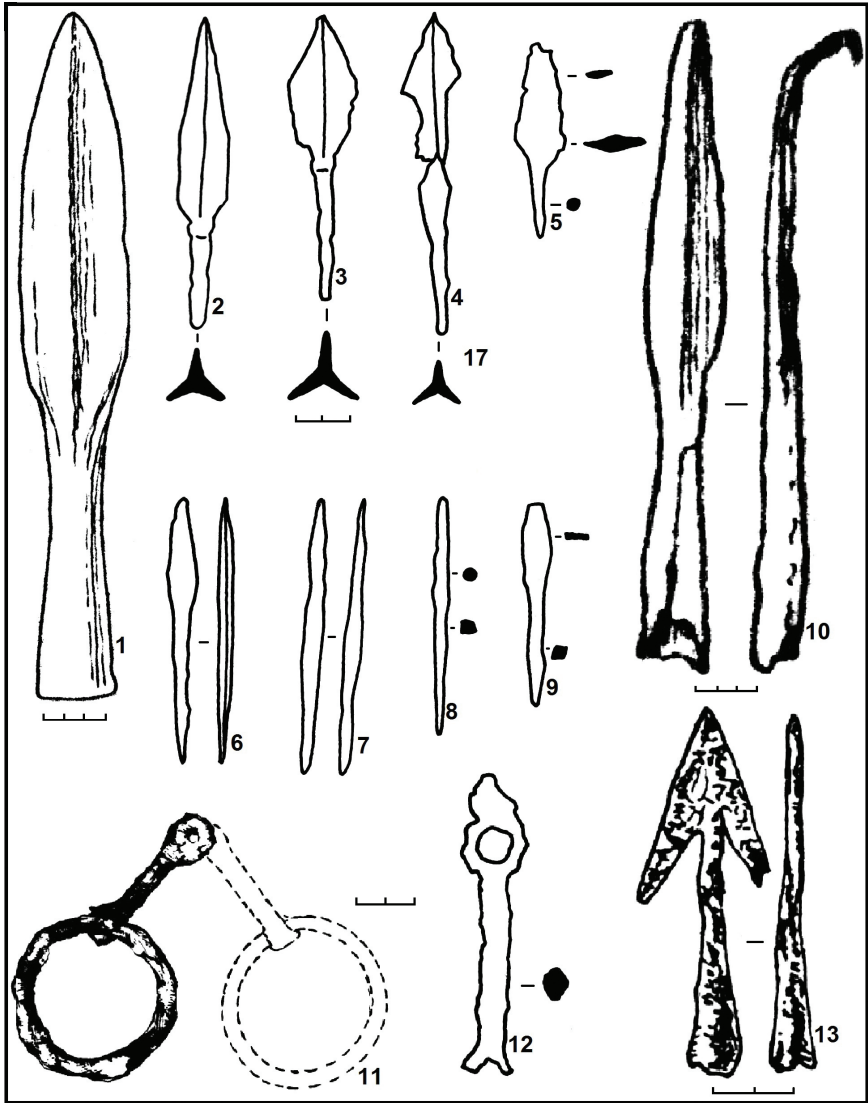
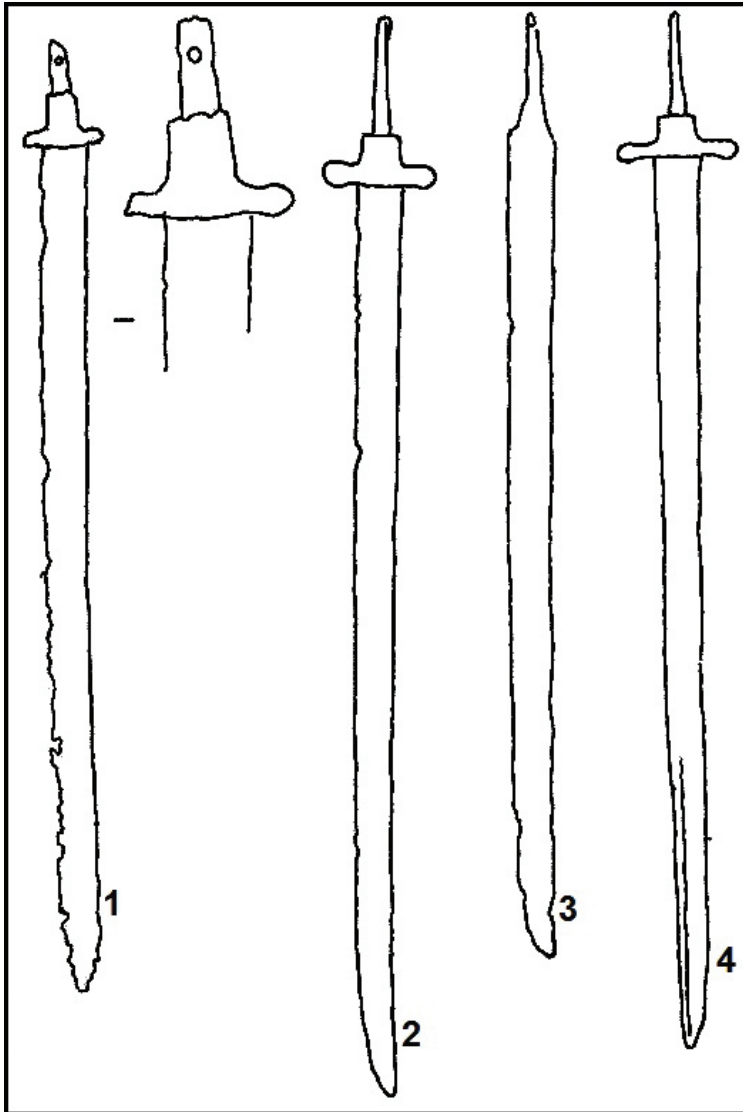

Рис. 6. Предмети озброєння з середньовічних пам'яток Молдавії: 1 - Сороки, 2 - Кобуска-Веке, 3- Нови Братушани, 4 - Требужени, 5 - Одая, 6-9, 11, 12 - Ханска, 10 - Бранешти-І, 13 - Калфа (1-12 - за І. Рафаловичем; 13 - за Г. Чеботаренко)

кінцем IV-V ст. В Подунав'ї подібні наконечники стріл відомі в комплексах V ст. Використовувалися вони досить довго. На поселенні Мангуп в Криму аналогічний наконечник був виявлений в шарі IX ст. Відомий також один екземпляр з поселення Зам'ятіно-7 (рис. 4, 13), а також з Цимлянського району в Росії, де останні датуються кінцем VIII – початком

Рис. 7. Залізні шаблі з середньовічних пам'яток Болгарії: 1 - Абрітус (Разград); 2 - Трговище; 3 - Північно-Східна Болгарія; 4 - некалізована місцевість (за Н. Хрісімовим)

IX ст. [33, с. 146] (*рис.5*). Етальною пам'яткою, яка дозволяє досить чітко простежити хронологію побутування даного типу наконечників стріл є могильник, який увійшов у історіографію як могильник Дюрсо. Він знаходиться на північному заході Кавказьких гір у північно-східному Причорномор'ї. За виявленими там матеріалами дослідники виділяють 4

хронологічні горизонти. Наконечники стріл були знайдені в кочівницьких похованнях, які відносяться до двох останніх періодів – VIII та IX ст. відповідно [27, с. 52-57] (рис. 4, 1-5). Важливим аспектом є те, що подібні наконечники стріл з трикутно-трьохлопастною бронебійною головкою трапляються саме там, де присутня матеріальна культура болгар. Тому, можна припустити, що вищезгаданий тип наконечників стріл можна відносити безпосередньо до болгарських типів озброєння дальнього бою.

Одним із ключових та водночас недосліджених аспектів у вищезазначеному контексті є проблема використання клинкової зброї у Першій Болгарській державі у першій половині IX ст. В цей час дана категорія предметів озброєння ближнього бою переживала значну еволюцію та видову модифікацію, що було пов'язано з ареалом її поширення, розвитком захисного озброєння, а також зміною тактики та стратегії бою армій тогочасних держав. Рідкісним, показовим і водночас недослідженим видом клинкової зброї, який фігурує як у візантійських писемних, так і у іконографічних джерелах є так звана *μάχαρα*, яка згадується також під іншими назвами – *παραμήριον*, *μάχαριον*, *μικρά μάχαρα*, *ἐγχερίδιον*, *παραξκρίδιον* чи *βούγλι* [19, р. 154-181]. Не виключено, що вищевказані найменування могли позначати інші види подібного типу *μάχαρα*. *Μάχαρα* – вид клинкової зброї, який характеризується масивним однолезовим клинком. Імператор Лев VI Мудрий в «Тактиці Лева» описує *παραμήριον* як «великі однолезові махайри» [42, V:5]. У «Стратегіці» імператора Никифора II Фоки *παραμήριον* рекомендується для озброєння візантійської важкої кінноти – катафрактаріїв (*κατάφρακτος*). Іншим важливим питанням є матеріальне підтвердження існування подібного типу клинкової зброї та використання її болгарами у IX ст. та пізніше.

У вирішенні цієї проблеми показовими та важливими виступають археологічні знахідки клинкової зброї з території Карпато-Балканського регіону. Розглянемо їх детальніше. В свій час, дослідники В. Йотов [16; 17, с. 217-225; 47, р. 35-45], Н. Хрісімов та Д. Рабовянов здійснили класифікацію та типологізацію середньовічних шабель з території Болгарії [34, с. 337-358]. Один з цих типів, а саме тип 2 (за В. Йотовим) та група III (за Н. Хрісімовим) викликав в колах дослідників військової справи досить багато дискусійних питань у плані видової інтерпретації, функціонального використання та етнічної ідентифікації. Даний тип шабель являє собою групу, представлену екземплярами з однолезовим клинком та іншими стилістичними особливостями, зокрема конструкцією навершя, а також перехрестям. Важливим є те, що саме за стилістичністю зображення на мініатюрах Іоанна Скліци цей тип клинкової зброї найбільш правдоподібно

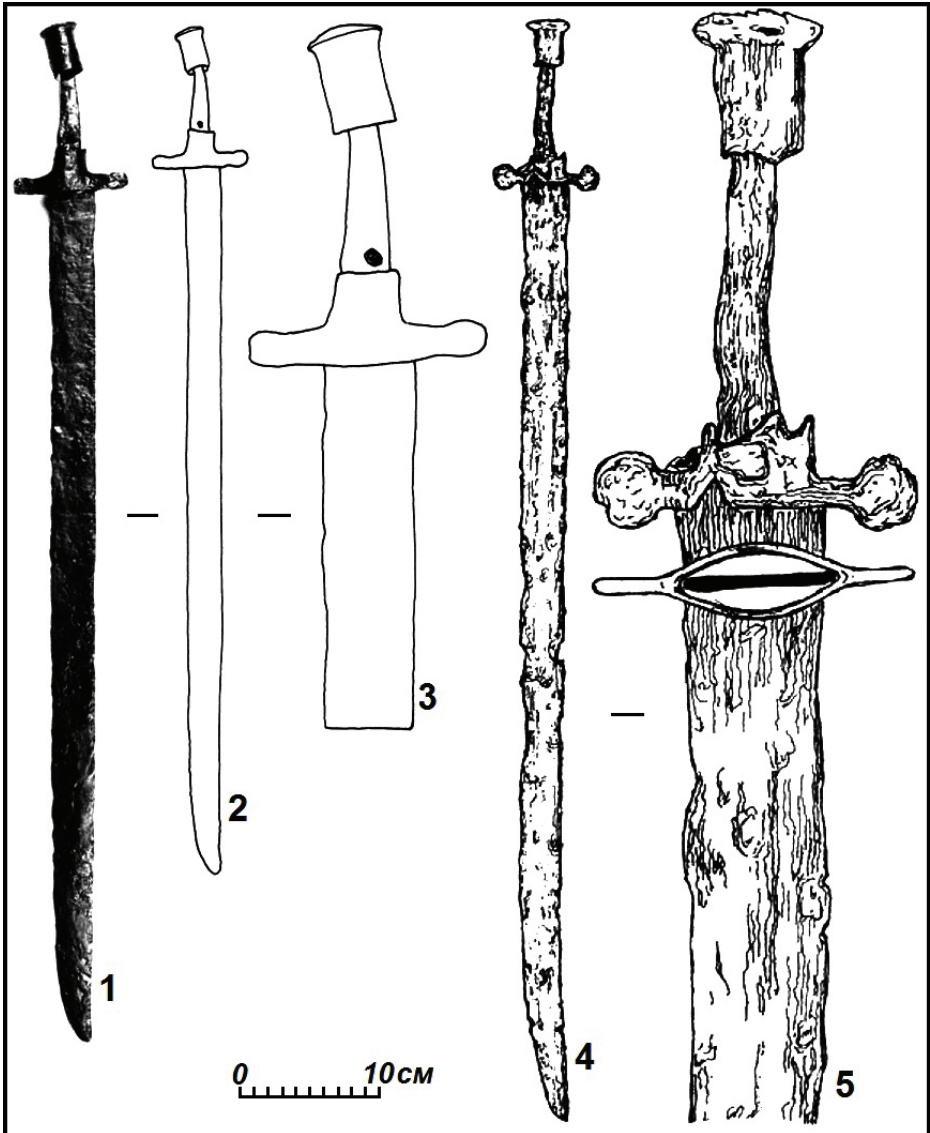

Рис. 8. Залізні шаблі з середньовічних пам'яток Центрально- та Південно-Східної Європи: 1-3 - Червен Бряг (Болгарія); 4-5 - Оломоуц (Чехія) (за В. Йотовим).

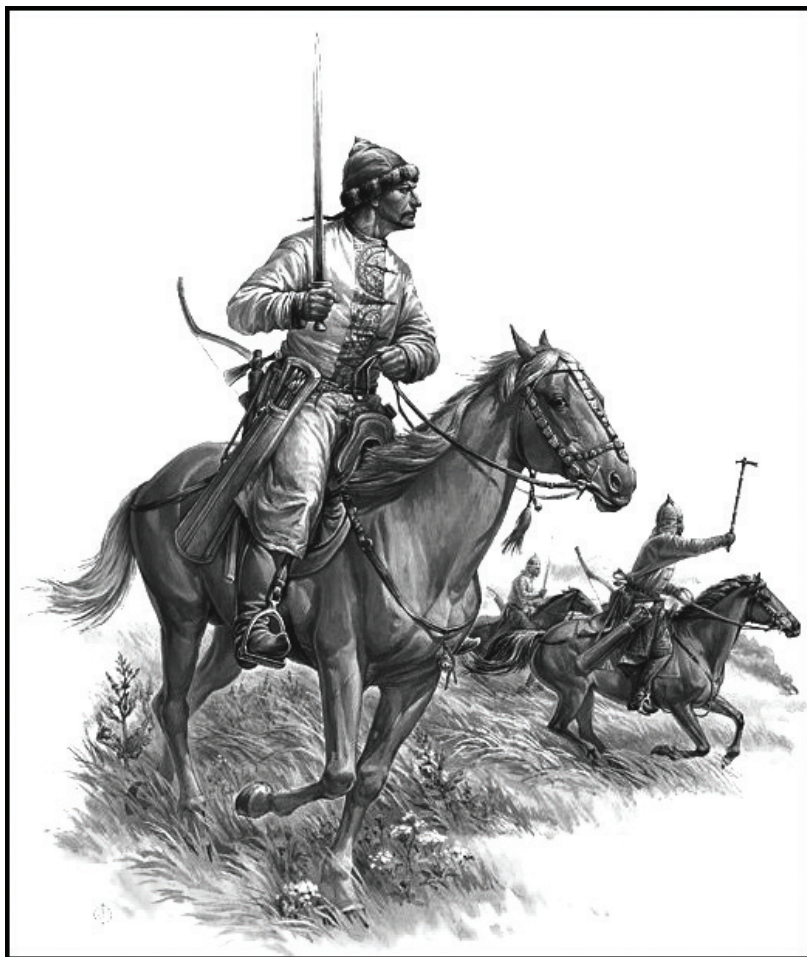
відносити до *παράμυρον*. Подібні шаблі дослідники відносять виключно до типу предметів клинкового озброєння характерних для військової культури Першої Болгарської держави. Важливим і характерним є те, що як самі шаблі, так і їх деталі знайдені лише на тих територіях, котрі перебували в межах держави дунайських болгар, або знаходилися під їх

впливом. Беручи до уваги те, що держава ще була поділена на «Вътрешну» і «Външну» області, кількісно на території першої знахідок вищезгаданих предметів клинкового озброєння знайдено більше. На території «Външної» області «Отвъддунавской Българии» навпаки. На сьогодні поки відомо лише 2 знахідки подібного типу зброї. Розглянемо їх детальніше.

На території тогочасного ядра Першої Болгарської держави на сьогодні виявлено 5 однолезових клинків з різними деталями в цілому, а також окремо деталі шабель, серед яких найбільш чисельними є перехрестя – 7 екземплярів. Шаблі знайдені в Абрітусі (рис. 7, 1), Червоному Брязі (рис. 8, 1-3), Трговіщі (рис. 7, 2), в північно-східній Болгарії (рис. 7, 3) та один екземпляр походить з нелокалізованої місцевості (рис. 7, 4). Перехрестя в свою чергу походять з Пліски, 2 екземпляри з фортеці Руйно, Русенско, Старо Село, Добрічко та Марково [17, с. 217-225]. Інші екземпляри походять з Оломоуца (Чехія) [46, s. 135] (рис. 8, 4-5) та з території України, а саме з Рухотинського городища (уроч. Корнешти) на території Чернівецької області [36, с. 20-25; 37, с. 34-36]. Окремо відзначимо схожі екземпляри, які походять з інших місцевостей Центрально- та Південно-Східної Європи. За зовнішніми ознаками вони дуже схожі до шабель вищеописаного типу, але відрізняються конструктивними особливостями клинка, навершям та перехрестям.

Для більш кращого візуального розуміння подібного типу клинкової зброї необхідно проаналізувати її конструктивно-морфологічні параметри. Перш за все, відзначимо, що подібні шаблі залізні одноручні, як зображені на мініатюрах. Вони відрізняються клиноподібним та досить масивним прямим клинком. Зверху до клинка кріпиться перехрестя, яке представлене сплюснутою підциліндричною основою, від якої відходять дві сплюснуті круглі деталі. Навершя, зазвичай, складається з 2 частин: верхньої – «шапки», яка посередині має невеликий отвір, та нижньої частини – циліндричної основи з швом, яка кріпиться до «шапки». На нижній частині зазвичай присутні отвори для кріплення навершя до руків'я клинкової зброї. Їх кількість могла бути різною. На нашу думку, до подібного типу клинкової зброї, за аналогіями зі схожими шаблями з пам'яток Хазарського каганату, мали також бути деталі наконечників піхов та оковок від них. Останні представляли собою овально сплюснуті пластини, які зверху мали залізні стержні для кріплення.

Клинок вищеописаних шабель з пам'яток у Болгарії та з Оломоуца має довжину переважно 66-82,5 см, ширина клиноподібного леза коливається в межах 3,6-3,8 см. Довжина перехрестя коливається від 6,3 до 9,7 см. Зважаючи на знахідки з території Болгарії, а також на їх схожість з шаблями

Рис. 9. Вершник Хазарського каганату з болгаро-аланської спільноти.

Кінець IX – початок X ст. (Дмитрієвський археологічний комплекс, катакомба № 52)
(за О. Федоровим).

ранніх болгар на території Кавказу, території Хазарського каганату В. Йотов висунув думку про приналежність даного типу клинкової зброї болгарам і датував їх IX – початком X ст. Один екземпляр даного типу шаблі, виявлений в Оломоуці відсунув межі побутування подібних старожитностей до перших десятиліть X ст. В. Йотов вважає, що подібний тип шабель поширився в Болгарії після переселення хазар та болгар з Хазарського каганату внаслідок Громадянської війни в останньому на початку IX ст. [17, с. 217-225; 5, с. 324-334]. На нашу думку, не потрібно відкидати також думку про те, що подібний тип шабель міг потрапити на територію Першої

Болгарської держави ще раніше, зокрема у VIII ст. Важливим є те, що подібні шаблі знаходять свої аналогії в старожитностях VI-IX ст. у Причорномор'ї, Приазов'ї, на Кавказі тощо [7, с. 84-92]. Повертаючись до аналізу наверхш вищезазначених типів шабел відзначимо, що в болгарській історіографії існує також думка, що подібного типу знахідки є наверхшми мечів, які В. Йотов виділяє в окремий «візантійський тип». Дуже схожий екземпляр вищеописаного наверхшя походить із візантійської фортеці Пекулуй луй Соаре на Дунаї. Загалом, подібні наверхшя В. Йотов датує VII-XI ст. [47, р. 35-45]. Важливою для ідентифікації вищезгадуваних типів клинкової зброї є кореляція та визначення конструктивно-морфологічних параметрів їхніх наверхш. Так, наверхшя візантійських мечів вищевказаного типу, як показують дані археологічних знахідок, ймовірно, мали різну коротку циліндричну нижню частину та були виготовлені у складному стилі, техніці та відрізнялися естетизмом та геометричністю аніж наверхшя шабел. Останні мали переважно видовжену нижню частину.

Вищевказані твердження дозволили дослідникам висловити думку про те, що подібні шаблі, які сформувалися як клинкова зброя безпосередньо дунайських болгар мали значний вплив мілітарної культури Візантійської імперії. На нашу думку, важливим є той факт, що конструктивні елементи подібних шабел знаходять свої аналогії серед знахідок клинкової зброї у Передкавказзі та Північно-Східному Приазов'ї з деякими незначними видовими відмінностями. Так, у Краснодарському краї в Росії була знайдена фактично ціла шабля зі схожим типом наверхшя та абсолютно різним типом перехрестя. Не вдаючись до детальної характеристики подібного типу клинкової зброї, відзначимо, що на сьогодні розроблена класифікація У. Кочкарова, де виділено 8 типів шабел, які є досить важливими для вивчення військової справи Першої Болгарської держави, Хазарського каганату та Візантійської імперії [24]. Усі вони між собою схожі, але хронологічна кореляція ґрунтується на зігнутості самого клинка, зовнішньому вигляді наверхшя, перехрестя тощо. Виглядає можливим той факт, що землі Приазов'я і Передкавказзя є батьківщиною подібного типу зброї, яка в період VIII ст. ще була досить архаїчною. Починаючи з початку IX ст. подібні шаблі почали широко поширюватися на територію Карпато-Дунайського регіону і найбільш ймовірно побутували вони і у Візантії та Хазарському каганаті.

Порівнюючи шаблі з Приазов'я і Передкавказзя та шаблі з території Першої Болгарської держави відзначимо, що вони схожі за зовнішнім виглядом, але виглядають архаїчнішими. Наверхшя подібних шабел відрізняється фактично усіма складовими верхньої та нижньої частин. Перехрестя за видовою кореляцією схоже лише з типом II

(підтип Б) – зігнуті перехрестя з шароподібними закінченнями (тип ІБ за А. Кірпічніковим). Відмінності між перехрестями «болгарських шабел» та передкавказькими полягають у тому, що по-перше вони є незігнутими, як сама циліндрична основа, так додаткові шароподібні елементи. Останні є плоскими в перетині. Вищевказані видозмінення були зумовлені передусім ступенем зігнутості клинка та визначення функціонально-видової приналежності зброї як шабля. Клинок так званих «болгарських шабел» є прямим. А отже, постає питання чи дійсно можна зарахувати шаблі з Передкавказзя і Приазов'я до *μάχαρα* чи *παράμριον*? На нашу думку, шаблі та палаші з вищевказаних територій варто розглядати як ті, які відобразили першопочатковий вплив на формування клинкової зброї Першої Болгарської держави на початку IX ст. До другої половини IX – початку X ст. вони вже поступово еволюціонують та відомі на багатьох пам'ятках Європи. Важливо відзначити при цьому те, що впродовж IX ст. шаблі різних типів з Передкавказзя та Приазов'я поширилися по території як Хазарського каганату, так і на суміжних теренах, і що важливо поширилися у західному напрямку, та, найбільш ймовірно, на території Візантії.

Таким чином, період кінця VIII – першої половини IX ст. необхідно вважати перехідним етапом у формуванні нової мілітарної культури болгар, яка ще залишалася кочівницькою. Величезний вплив у вищесказаний період мали зв'язки праболгар з Хазарським каганатом, на теренах якого виявлено значну кількість предметів озброєння, характерні для Першої Болгарської держави, зокрема зброя дальнього та ближнього бою. Це свідчить про те, що в більш ранній період – у VII-VIII ст. болгари відігравали досить важливу роль у війську хазар, підтвердженням чого є знахідки зброї VIII-IX ст. Загалом, перша половина IX ст. в цілому та Громадянська війна в Хазарському каганаті зокрема, є важливим періодом формування мілітарної культури дунайських болгар, яка розвивалася на ґрунті праболгарського компоненту із значними впливами військової культури Візантії та хазар. Міграції, які мали місце у першій половині IX ст. відіграли величезне значення у військово-політичній історії Центрально- та Південно-Східної Європи у IX ст. загалом.

Джерела та література: 1. Аксенов В., Воловик С. Новый салтовский могильник в верхнем Подонечье // Донская археология. – 1999. – № 3-4. – С. 34-40; 2. Аксенов В.С., Михеев В.К. Население Хазарского каганата в памятниках истории и культуры. «Сухогомольшанский могильник VIII-X вв.» // Хазарский альманах. Т. 5. – Киев-Харьков, 2006. – 308 с.; 3. Аксенов В. Об уровне вооруженности населения салтовской культуры (по материалам Сухогомольшанского и Красногорского могильников) // Вісник ХДУ. – 1998. – № 413. – С. 39-

51; **4.** Аксенов В.С., Тортика А.А. Протоболгарские погребения Подонья и Придонецья VIII-X вв.: проблема поливариантности обряда и этноисторической интерпретации // Степы Европы в эпоху средневековья. Хазарское время. – Донецк: Изд-во ДонНУ, 2001. – С. 191-218; **5.** Артамонов М.И. История хазар. – Л.: Изд-во Гос. Эрмитажа, 1962. – 523 с.; **6.** Атанасов Г. Болгаро-хазарская граница и болгаро-хазарская враждебность с конца VII до середины IX века // Българи и хазари през ранното Средновековие. – София: ТанНакРа, 2003. – С. 92-113; **7.** Баранов Г.В. Болгаро-византийское навершие рукояти сабли с территории Северо-восточного Причерноморья // Материалы по археологии и истории античного и средневекового Крыма. – 2014. – Вып. 6. – С. 84-92; **8.** Белорыбкин Г.М. Золотаревское поселение. – СПб., 2001. – 191 с.; **9.** Бережинский В.Г. Комплекс вооружения войска Хазарского каганата // Східний світ. – 2003. – № 3. – С. 16-25; **10.** Воронов Ю.Н., Шенкао Н.К. Вооружение воинов Абхазии IV-VII вв. // Древности эпохи великого переселения народов V-VIII вв. Советско-венгерский сборник. – М.: Наука, 1982. – С. 121-164; **11.** Гражданская война в Хазарии. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://cyclowiki.org/wiki/>; **12.** Дегтярь А.К. Комплекс из погребения воина у с. Кочеток на Северском Донце // СА. – 1984. – № 2. – С. 239-243; **13.** Дмитриев А.В. Могильник эпохи переселения народов на р. Абрау-Дюрсо // КСИА. – 1979. – Вып. 158. – С. 52-57; **14.** Златарски В.Н. История на българската държава през средните векове. Том I. История на Първото българско царство. Част I. Епоха на хуно-българското надмощие (679-852). – София: Наука и изкуство, 1971. – 447 с.; **15.** История татар с древнейших времен: Т. II. – Казань: РухИЛ, 2006. – 959 с.; **16.** Йотов В. Въръжението и снаряжението от българското средновековие (VII-XI век). – Варна: Зограф-Абагар, 2004. – 356 с.; **17.** Йотов В. Ранние сабли (VIII-X вв.) на Нижнем Дунае // Культуры евразийских степей второй половины I тысячелетия н.э. Вопросы межэтнических контактов и межкультурного взаимодействия. – Самара: ООО «Офорт», 2010. – С. 217-225; **18.** Калініченко В.А. Військові кампанії хана Омуртага у 814-831 рр.: до постановки проблеми // Карпатика. – Ужгород, 2014. – Вип. 43. – С. 174-192; **19.** Колиас Т. Византийски оръжия. – Велико Търново: Абагар, 2012. – 328 с.; **20.** Козлов В.И. Население степного междуречья Дуная и Днестра конца VIII – начала XI веков: балкано-дунайская культура. – Казань; Санкт-Петербург: S.n.; Кишинев: Stratum plus: Казанская недвижимость, 2015. – 323 с.; **21.** Колода В.В. Ещё одна группа салтовских артефактов из Сухой Гомольши // Салтово-маяцька археологічна культура: проблеми та дослідження: збірник наукових праць, присвячених проблемам та перспективам салтовознавства. Випуск 2. – Харків: Видавець О. Савчук, 2012. – С. 30-36; **22.** Комар О.В., Сухобоков О.В. Військова справа Хазарського каганату // Нариси з воєнної історії давньої України. – К., 2005. – С. 212-231; **23.** Константин Багрянородный. Об управлении империей. – М.: Наука, 1989. – 496 с.; **24.** Кочкаров У.Ю. Вооружение воинов Северо-Западного Предкавказья VII-XIV вв. (оружие ближнего боя). – М.: ТАУС, 2008. – 176 с.;

25. Криганов А.В. Військова справа ранньосередньовічних аланів Подоння // Археологія. – 1993. – № 2. – С. 52-62; 26. Крыганов А.В. Вооружение и войско населения салтово-маяцкой культуры (по материалам могильников с обрядом трупосожжения) // Проблемы археологии Поднепровья. – Днепропетровск, 1989. – С. 98-114; 27. Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху средневековья (IV-XIII вв.) // Археология СССР. – М.: Наука, 2003. – 533 с.; 28. Кухаренко Ю.В. Новопокровський могильник і поселення // Археологія. – 1952. – Т. 6. – С. 33-50; 29. Лаптев О.О., Аксьонов В.С. Салтово-маяцький кремаційний могильник біля с. Кицівка на Харківщині // Археологія. – 2012. – № 4. – С. 95-109; 30. Медведев А.Ф. Ручное метательное оружие (лук, стрелы, самострел) // САИ. – Вып. Е1-36. – М., 1966. – 180 с.; 31. Михеев В. Подонье в составе Хазарского каганата. – Х.: Вища школа, 1985. – 147 с.; 32. Михеев В.К. Сухогомольшанский могильник // СА. – 1986. – № 3. – С. 158-173; 33. Острая Лука Дона в древности. Замятинский археологический комплекс гуннского времени (Раннеславянский мир. Вып. 6). – М.: Наука, 2004. – 330 с.; 34. Петров М., Хрисимов Н. Едноострите клинови оръжия от територията на България и византийската военна традиция // Добруджа. – 2015. – Вып. 30. – С. 337-358; 35. Пивоваров С., Калініченко В. Броньбійні наконечники стріл з Рухотина (уроч. Корнешти) // Збірник матеріалів V Всеукраїнської науково-практичної конференції «Археологія&Фортифікація України». – Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня Рута», 2015. – С. 109-117; 36. Пивоваров С., Калініченко В., Ільків М. Нові знахідки предметів середньовічного озброєння з Рухотинського городища (уроч. Корнешти) // Тези доповідей II міжнародної зброєзнавчої конференції. – К., 2016. – С. 20-25; 37. Пивоваров С., Калініченко В. Навершя руків'я середньовічної клинкової зброї з Рухотинського городища (уроч. Корнешти) // Тези III Міжнародної наукової конференції «Пам'ятки Тустані в контексті освоєння Карпат у доісторичну добу та в середньовіччі: проблеми їх збереження та використання». – Львів, 2016. – С. 34-36; 38. Плетнева С.А. На славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс. – М.: Наука, 1989. – 288 с.; 39. Плетнева С.А. Степи Евразии в эпоху средневековья // Археология СССР. – М.: Наука, 1981. – 305 с.; 40. Приходнюк О.М. Оборонні споруди та військово спорядження Пастирського городища // Етнокультурні процеси в Південно-Східній Європі в I тис. н.е. – Київ; Львів, 1999. – С. 240-252; 41. Приходнюк О.М. Пастирське городище. – Київ-Чернівці: Зелена Буковина ІА НАНУ, 2005. – 244 с.; 42. Тактика Льва / Изд. подгот. В. Кучма. – СПб.: Алетейя, 2012. – 368 с.; 43. Флёрв В.С. Цимлянский комплекс хазарского времени на Нижнем Дону // Поволжская археология. – 2015. – № 1(11). – С. 4-39; 44. Чеботаренко Г.Ф. Калфа – городище VIII-X вв. на Днестре. – Кишинев: Штиинца, 1973. – 116 с.; 45. Čilinská Z. Frühmittelalterliches Gräberfeld in Želovce. – Bratislava: Vydavateľ'stvo slovenskej académie vied, 1973. – 257 s.; 46. Galuška L. Slované doteky předků. O životě na Moravě 6.-10. století. – Brno: Moravské zemské muzeum v Brně, 2004. – 148 s.; 47. Yotov V. Byzantine Time Swords (10-th – 11-th centuries) in Romania // Studia Universitatis Cibiniensis. Series Historica. – 2011. – VIII. – P. 35-45.